

6. ПЪТЕПИСЪТ НА ДЯКОН ПАВЕЛ АЛЕПСКИ – ИЗВОР ЗА ИСТОРИЯТА НА РУСКАТА ПРАВОСЛАВНА ЦЪРКВА В СРЕДАТА НА XVII ВЕК. АНДРЕЙ АНДРЕЕВ

Андрей Андреев,

доцент, доктор по история,

декан на Историческия факултет на ВТУ „Св. св. Кирил и Методий”

ПЪТЕПИСЪТ НА ДЯКОН ПАВЕЛ АЛЕПСКИ –

ИЗВОР ЗА ИСТОРИЯТА НА РУСКАТА ПРАВОСЛАВНА

ЦЪРКВА В СРЕДАТА НА XVII ВЕК

[Andreev Andrey VIA EVRASIA, 2012, 1.pdf](#)

Разколът в Руската православна църква възниква в периода 1653–1667 г. В първите години патриарх Никон (1652–1658) предприема решителни мерки за унификацията на руските църковни обичаи и духовна литература с тези на другите Православни църкви. Реформите срещнали съпротива сред част от духовенството, което увлича и вярващите. Недоволните не приемали

чуждия образец за преобразованията, въпреки че той бил Цариградската патриаршия. Привържениците на стария ред се отделят от Църквата и създават своя, старообрядческа църква, наричана от официалните светски и духовни власти разколническа. Упоритата съпротива на привържениците на старите обреди създава ред усложнения пред властите. Наложило се свикване на няколко църковни събора и била поискана санкция от страна на източните патриарси.

Средата на XVII в. донася още един огромен проблем пред Руската православна църква, а именно – отношенията ѝ със светската власт. Конфликтът между двете се изостря в периода 1658–1667 г. Патриарх Никон влязъл в остър спор с цар Алексей Михайлович и се оттеглил във Воскресенския манастир, без обаче да се откаже от патриаршеския си сан. Това представлява най-острият сблъсък между духовната и светската власт в Русия, поне за XVII в. Проблемът е решен от църковен събор с участие на източните патриарси през 1666–1667 г.[\[1\]](#)

Църковният събор от 1655 г. трябвало да утвърди реформите на Никон, започнати две години по-рано. Допълнителен престиж на висшия църковен орган придавало присъствието на Антиохийския патриарх Макарий, който дошъл в Москва специално за участие в събора, а и да получи милостиня. Подобни посещения както на обикновени монаси, така и на високопоставени архиереи, включително и на източни патриарси, представлявало обичайна практика по това време [\[2\]](#).

Макарий пътувал още веднъж до руската столица за участие в събора 1666–1667 г. Там той пристига на 2 ноември 1666 г. заедно с Александрийския патриарх Паисий. Причина за посещението била съдът над патриарх Никон. Високопоставените гости имали пълномощия да представляват Константинополския и Йерусалимския патриарси [\[3\]](#).

Антиохийският патриарх се превръща във важна и авторитетна фигура в решаването на проблемите на Руската православна църква в средата на XVII век. Той взема дейно участие в налагането на реформите за уеднаквяване на църковните обреди. Държавата още веднъж се позовава на авторитета и познанията му през 1667 г., когато трябвало да се решава сложен теологичен казус, касаещ статута на главата на Руската църква. Пътуванията на Макарий представляват интерес още за съвременниците му. При първото му посещение в Москва в свитата е приближеният му архидякон Павел Алепски, син на патриарха. По молба на свои приятели, той описва подробно пътуването. Първият превод от арабски език и коментар са дело на английския изследовател Белфур през 1829–1836 г. През 1836 г. е публикувана и статия на А. Савелиев. Двата автори вероятно не са разполагали с пълния текст. При Белфур се откриват доста пропуски, а Савелиев обърква първото и второто пътуване на патриарха, като очаква да открие сведения за осъждането на патриарх Никон през 1667 г. През 1876 г. в Трудовете на Киевската духовна академия е публикувана статия на Аболенски на база превода на Белфур. Пътеписът на Павел Алепски е ползван при изследванията на С. Соловьев, митрополит Макарий, С. Белокуров. Френският изследовател Силвестър дьо Саси прави опит в поредица от статии да коригира някои от грешките на Белфур. Голяма заслуга за нов превод и тълкуване на труда на дякон Павел Алепски има Г. А. Муркос. Той предлага свой превод на петте части от пътеписа, отделно извлечение на сведенията, отнасящи се за Русия, както и статии, посветени на различни аспекти от ценния исторически източник [\[4\]](#).

Първият том от пътеписа разказва за пътуването на патриарха и свитата му от Алепо до Украйна, „...земята на казаците“. На 20 октомври 1653 г. Макарий пристига в Константинопол, където е подобаващо посрещнат. Целта на пътуването му явно била добре известна, защото при тържествената служба цар Алексей Михайлович и царица Мария са споменати като владетели. Подробно е описан и иконостасът в църквата Свети Георги, за който се твърди, че е подарък от Русия. Преводите на Белфур и Муркос се различават и е въпрос за тълкуване какво е искал да каже дякон Павел Алепски. Руският учен превежда израза: „...иконата на Свети Георги всецяло е работа на ръката на Царицата...“, докато при Белфур текстът е: „...всецяло е направена от ръката на нашата Владетелка...“. Може би скъпоценният иконостас е дар от руската царица, или дякон Павел намеква за Божествена намеса при изработката му. Термините „Царица“ и „Владетелка“ могат да бъдат тълкувани по различен начин – като светска владетелка, или като Божата майка [\[5\]](#).

В първата част, Павел Алепски описва пътуването след Константинопол до навлизането в Русия. Присъстват интересни сведения за еничерски вълнения във Варна, за навлизане на войски на украинския хетман Богдан Хмелницки в Молдова и др. Пътешественикът се интересува също от бита, обичаите, езика и вярата на обикновеното население от земите, през които минава. По етнически произход арабин, на дякон Павел му е трудно да схване разликите в диалектите, но еднаквата азбука и близостта на езиците му прави впечатление. Така той заключава: „Езикът у казаците, сърбите, българите и московитите е един“ [\[6\]](#).

След престой в граничния град Путивъл патриарх Макарий продължил пътя си към Москва. Част от многобройната му свита получава милостиня от местния управител (воевода) и се връща обратно. Може да се предположи, че към придружаващите Антиохийския патриарх се

присъединяват духовници по време на пътуването му. Това е обичайна практика при събиращите на милостиня. Последните станали особено много в края на XVI и началото на XVII век. Стремещът на Русия бил никой да не остане без дар. Размерът на милостинята зависел и от високопоставеността на просителя и кой манастир, или коя епархия представлява. Властите били най-щедри към източните патриарси, митрополитите и предстители на атонските манастири, но и обикновените монаси получавали милостиня. Цар Михаил Фьодорович Романов (1613–1645) въвел определен ред при помощите за духовници от православния Изток. Със свой указ от 1633 г. той упълномощава воеводата на Путивъл да дарява от негово име по-нископоставените просители. Важните гости изчаквали в града съобщение от столицата и тогава продължавали пътя си до Москва. Там те били задължени да се явят в Посланическата управа и да опишат пътя си, срещите си и да представят препоръчителни писма^[7]. По неизвестни причини патриарх Макарий Антиохийски прекарва пет месеца в град Коломна, въпреки че е в Путивъл на 20 юни 1654 г., а в Москва пристига на 2 февруари 1655 г.^[8]

Нерядко гости в Москва са и български духовници. Преобладават сведения за посещения на български монаси през XVIII и XIX в., но и в предишните векове се събира милостиня, най-вече за възстановяването на отделни манастири. Митрополити от българските епархии също посещават руската столица, а някои от тях вземат участие в събори на Руската православна църква. Например при учредяването на Московската патриаршия в Русия пристига делегация от българските земи в състав: Дионисий, митрополит на Търново, Гревенският архиепископ и на Българската земя Калистрат и архимандритът на Преображенския манастир Методий. Първите двама подписали съборното решение, а Методий успява да издейства средства за възстановяването на разрушения от турците Преображенски манастир. През 1645 г. архимандрит Йона, от същия манастир, също получава помощи. Всъщност връзките на българските манастири с Русия датират още от втората половина на XVI в. През 1466 г. „Св. Пантелеймон“ сключва договор с Рилския манастир. С негово посредничество Зографският манастир получава 160 златни рубли от великия московски княз Василий III (1505–1533). Подобни сведения откриваме и за първите години на XVIII век. Игуменът на Преображенския манастир йеромонах Леонтий посетил Русия през 1712 г. и издействал помощ за обителта^[9].

Причините за възникването на разкола в Руската православна църква трябва да се търсят в особеностите на развитието на руското общество и държава, отношенията с православния Изток и във формирането на месианската идея в Русия. Възгледът, че Москва е наследник на Константинопол, че единствено русите са пазители на чистата християнска вяра и законни приемници на Византия се изгражда идейно и политически в края на XV в. и търпи развитие в следващите столетия. Идеята Москва – трети Рим култивира в руското общество чувство за непогрешимост, поне що се отнася до религиозни въпроси. Дълго време всякакви опити за промени в богослужебната практика са преследвани от църковните и светските власти. Приемайки веднъж християнството, русите се стремели да го запазят в неизменен вид. Постепенно у тях се наслагва магическо отношение към вярата. Много дълго се запазва кръстенето с два пръста, по различен начин се извършвал кръстният ход, изографисването на иконите, титулата на Иисус и ред други разлики правели впечатление на християните, посещаващи Москва. Несъответствия възниквали и в богослужебната литература. Преписвачите допусkali грешки поради невнимание, необразованост и др., а тези грешки влизали автоматично и в следващите преписи. Показната религиозност и дългите служби също удивлявали чужденците. На това Павел Алепски отделя много място в трети и четвърти том на съчинението си. Наказанията за дори минимални промени идвали твърде бързо^[10].

Особено важна роля за запазване на различията изиграват решенията на Стоглавия събор (1551). Той трябвало да се произнесе върху правещите впечатление разлики в светите книги и обредите у русите и при другите православни християни. Съборът изхожда от руската традиция и постановява като образци да се използват само руските книги, както и руската богослужебна практика, без да се отчита положението при другите източни патриархии. Нещо повече, неизменността на обредите е обвързана и с анатема за всеки, който дръзне да ги промени: „Аще кто изменит двоеперстие, будто сам Христос, да будет проклят“.

Стоглавият събор излиза с официално становище, че гърците „...са отстъпили от истинското православие“, което е запазено единствено в Русия. С течение на времето това разбиране се разширява. Към „отстъпилите от християнството“ на практика са причислени всички православни народи, включително и украинците^[11]. Други доказателства за „отстъпничеството“ на гърците според руското разбиране представлявал начинът за снабдяване на Константинопол с църковна литература. Тя се печатала в Западна Европа, най-вече във Венеция, поради забрана от страна на турците.

В Москва считали тези богослужебни книги за „осквернени от католиците“. В Русия се вярвало, че при превземането на Константинопол от кръстоносците през 1204 г. православните книги били подменени с „латински“. Същото се било случило и през 1453 г., когато католически монаси изкупили и унищожили оригинална православна литература. Това схващане е един от основните доводи на противниците на реформите на патриарх Никон. Широко разпространение получава мнението, че гръцките монаси са осквернени от контакта им с турците. Тези духовници не се допусkali в руските храмове.

Съществуват документи, описващи практиката духовници от православния Изток да бъдат изпращани за определено време в руски манастири „...за поправка на православната вяра“. Това обхващало и висши духовници, като изключения се правели само за източните патриарси, но не и за хората от свитата им. Това, разбира се, не се случило с придружаващите патриарх Макарий, тъй като църковната реформа била започнала. Въпреки това старите предубеждения за православните от Изток продължавали да битуват в Москва. Дякон Павел Алепски свидетелства, че гръцки духовници, окужани от присъствието на Антиохийския патриарх, се обръщат с молба към цар Алексей Михайлович, да им се предостави отделна църква, където да извършват богослужение на гръцки език[12].

Възгледите за превъзходството на русите най-пълно и систематизирано излага московският монах Арсений Суханов по време на мисията си на Атон в диспут с местни монаси. Той пътувал през българските земи до Атонските манастири за осигуряване книги, които трябвало да послужат за образец за реформата на патриарх Никон. Въпреки това Суханов излага старата доктрина за ролята на Русия като пазител на истинското християнство. Речта си той започва с легендата, че русите са приели кръщенето от Свети Андрей Първозвани, т.е. още от този момент те са предпочетени пред гърците. Московският монах утвърждава първостепенната роля на руския патриарх, над всички останали в православието. Приведените доводи явно не представляват лично мнение на Арсений Суханов. Те се споделят от голяма част от руското общество[13].

През това време църковните обреди в православния Изток търпели развитие. Константинополската патриаршия въвежда трипръстното кръстене още през втората половина на XII век, въпреки че още дълго се използвали и двата начина. С течение на времето различията се задълбочавали. Обредността не се приемала като нещо неизменно, стига промените да не засягали църковните канони. Това ясно е подчертано в посланието на патриарх Паисий Константинополски до патриарх Никон. Вселенската патриаршия разгледала проблемите в Руската православна църква по молба на руския патриарх. Препоръките точно отразяват различното възприемане на вярата в двете Православни църкви. Паисий уверява своя събрат, че промени в светите книги и в обредите са допустими, и че такава е практиката в Константинопол и другите патриаршии[14].

Нужно е да се отбележи, че в Русия с изключително лоша репутация се ползвали представителите на Западна Европа, поставяни наравно с иноверците мюсюлмани. В руските вярвания Западът се олицетворявал с месторождението на антихриста и именно оттам се очаквала неговата поява. С течение на времето в Москва се създава колония на чужденци – католици и протестанти. Това били високоплатени наемници: висши офицери-фортификатори, лекари, преводачи, инженери и др., а също и търговци и техните служещи. През XVII век числеността им нараства значително. В руската столица те живеели в отделен квартал.

Местното население постепенно свикнало с присъствието им, но преселниците, най-вече тези, които запазвали религията си, не могли да очакват добро отношение. Те били подлагани на всякакви притеснения не само по отношение на вярата. Така например им се забранявало да живеят в къщи собственост на руси, или пък руси да постъпват на служба у тях. Тези чужденци, които желали да останат в Русия и да придобият имоти, знаели, че задължително условие за това е приемането на православието. Актът се придружавал с публично охулване на предишното вероизповедание. Такова отношение не могли да избягнат дори короновани особи. Това изпитал датския престолонаследник Валдемар, когото цар Михаил Фьодорович възнамерявал да види като съпруг на дъщеря си Ирина. Принцът пристигнал в Москва, но промяната на вероизповеданието се оказало задължително условие за брака. Валдемар категорично отказал и годежът бил развален [15].

Наред с отрицателното отношение към чужденците, трябва да се отбележи, че през XVII в. в Русия се наблюдават и противоположни тенденции, обхващащи по това време елита на обществото. Руската държавна започва постепенно да се отваря към Запада. Войните с Реч Посполита водят до запознанство на руските дворяни с начина на живот на полската, украинската и литовската шляхта. Полската мода намира добър прием и бързо се утвърждава в средите на аристокрацията. Руското дворянство, поне столичното, променя отношението си към чужденците. Последните стават желани гости, присъстват на приеми в двореца, предоставят им се концесии, получават важни постове в администрацията и армията.

Пример за модните увлечения дава и сам цар Алексей Михайлович. В Преображенския дворец немска трупа представя театрални постановки, царските деца изучавали латински език, известна е и дружбата на владетеля с генерал Патрик Гордън и др. Нововъведенията засягат и висшето духовенство. Променя се начинът на живот на архиереите, търси се възможна промяна в облеклото. За последното свидетелства и дякон Павел Алепски. Руски епископи се обърнали с молба към патриарх Макарий за съдействие да си поръчат калимявки по гръцки образец[16]. Факт е, че тези промени не засягат дребното дворянство, низшето духовенство, градската беднота и селяните, т.е. огромната част от руското общество. Последното се придържало към старите възгледи и продължавало да се отнася с недоверие към чужденците и да не приема проникващите

в Русия нововъведения.

В такава ситуация патриарх Никон започва реформите си през 1653 г. При уеднаквяването на богослужебната литература и църковните обреди за образец е използвана практиката в Константинополската патриаршия. Част от руското духовенство и вярващите не приемат чуждия образец и считат реформите за „измяна“ към истинската православна вяра, подчинение пред „латинския“ Запад и в крайна сметка за ерес, в която виждали пръста на антихриста.

В този дух са страстните проповеди на разколоучителите протопоп Авакум, Иван Неронов, Никита Пустосвят и техните съратници. Съпротивата била силна и се наложило свикването на ред църковни събори за налагане на нововъведенията. Особено място заема съборът от 1655 г., първият с авторитетно представителство от православния Изток. Прави впечатление, че с реформите се бърза, често промените са недобре обмислени, а освен това Никон и помощниците му действали твърде грубо. В ред изследвания по проблема цялата вина се стоварва върху патриарха, известен с невъздържания си и груб нрав.

В случая не се дооценяват политическите мотиви за църковните реформи в Русия в средата на XVII в. Идеята Москва – трети Рим търпяла развитие и руските претенции не само за духовното, но и за политическото наследство на Византия били ясно формулирани. Разликата в обредите се явявала спирачка за политическите амбиции към православния Изток и тези различия трябвало да се премахнат. Още една причина тласкала цар Алексей Михайлович към ускоряване на реформите. След въстанието на хетман Богдан Хмелницки и войната с Полша предстояло присъединяването на Левобрежна Украйна към Русия. Разликата в църковната литература и обредите създавали проблеми и при тези процеси. Управляващите в Москва разбирали проблема в Църквата и по тази причина бързали с реформите. Тази бързина и липсата на ясна идея за налагане на необходимите промени благоприятства възникването и бързото разпространение на разкола. Недоволството от преобразованията на Никон е в няколко линии. Значителна част от духовенството била малограмотна и се страхувала от новите усилия за усвояване на новостите при богослуженията. Недоволство предизвиквали и новите данъци, въведени от патриарх Никон. Дори да не се присъединява към разкола, низшият клир бил пасивен и не поддържал активно реформите, освен на база инерцията за подчинение пред висшестоящите. Това създавало добри възможности за пропагандата на старообрядците.

Част от висшето духовенство се съпротивлявала, макар и скрито, на политиката на строга централизация, налагана от патриарха, недоволствала от властния му характер и от самоволното разместване на епископите от една епархия в друга. В противоборството с него тези недоволни йерарси използвали влиянието на някои от водачите на разкола, в по-голямата си част известни, а до 1653 г. и влиятелни личности. В такава сложна ситуация е принуден да оправдава големите очаквания към него патриарх Макарий Антиохийски. Пристигнал в началото на 1655 г. в Москва, за да моли за финансова помощ, той се оказва въввлечен в качеството на висш духовен авторитет в сложните проблеми на Руската православна църква.

Пребиваването на делегацията от Антиохия в руската столица било контролирано от властите според тогавашната традиция. Павел Алепски свидетелства, че чужденците са непрекъснато наблюдавани дали са ревностни във вярата, благочестиви и смирени, а най-малките простъпки били наказвани, включително и със заточение. Особено строго се преследвало пушенето на тютюн. Западноевропейците и мюсюлманите били възприемани като „нечисти“ и обикновените руси избягвали контакт с тях. Гостите на Москва се подчинявали на специален режим. Дяконът свидетелства за подозрителността на руските власти: „Чуждестранните архиереи и другите монаси не пускат да ходят из града, освен с разрешението на царя, за изпълнение на необходимите дела... Така също, ако някой погледне – избави Боже – на оръдие, или на крепост, същият незабавно го изпращат на заточение, казвайки: “ти си шпионин на турската страна“^[17].

Дякон Павел Алепски подробно описва голямата религиозност на русите както на обикновените хора, така и на аристокрацията и владетеля. За монаха това е повод за възхищение, въпреки че свитата на патриарх Макарий била следена дали спазва всички обреди. Бихме могли да се усъммим в прекомерното възхищение на дякон Павел, както и в някои от описанията му, където той вероятно преувеличава, но пътеписът отразява точно религиозните настроения в руските земи, претенциите за византийското наследство и идеята за руското лидерство сред православните християни.

На антиохийския монах прави впечатление голямата вяра в иконите. Факт е, че русите стигат до крайности в почитането им. На тях се гледало не като образ Божии, а като на божества. Повредените икони били погребвани, а не изгаряни, или унищожавани по друг начин. С тези традиции се съобразявал и владетелят. Непосредствено след пристигането на делегацията, на тържествена служба в Успенската катедрала, в присъствието на цар Алексей Михайлович и на Макарий Антиохийски, на висши духовници и боляри, патриарх Никон, при проповед, остро нападнал почитането на иконите, изографисани според старите обичаи. Той доказвал, че те са изписани по „латински начин“ и заплашил с отлъчване всеки, който притежава такава икона.

Иззетите икони патриархът хвърлял на земята и оповестявал в чий дом на знатен сановник е намерена. След това наредил изгарянето им. Цар Алексей, опасявайки се от евентуални реакции, се противопоставил и настоял старите икони да бъдат изгорени[18].

Пътешественикът многократно се удивлява от голямата и показна религиозност на русите. Описва църковните служби, при които русите правели поклони до земята и удряли в нея челата си. Дякон Павел възхвалява и липсата на пороци сред обикновения народ, като например завистта. Впечатление му прави и голямата продължителност на литургията. Непрекъснатото следене очевидно не било по вкуса на антиохийската делегация, но духовниците нямали друга възможност, освен да се съобразяват с него. „Преводачите ни учеха на всички приети обичаи, а освен тях при нас никой друг не идваше...Тук ние встъпихме на пътя на усилията, трудностите, бденията, на пътя на самообуздаването, съвършенството и благонравието, почтителния страх и мълчанието. Що се отнася до шегите и смеха, то ние им станахме съвършено чужди, защото коварните московити ни следяха и наблюдаваха за нас и всичко, което забелязваха у нас и хубаво, и лошо, донасяха на царя и патриарха“ [19]. Видно е, че свитата на патриарх Макарий е подложена на обичайния в Москва режим, при който живеели духовниците от православния Изток. Реформите на Никон променят това, но през 1655 г. традицията била все още прекалено силна.

На 12 февруари 1655 г. се състояла официалната аудиенция при владетеля. Патриарх Макарий показал, че е запознат с възделенията на руските самодържци и с нарасналите им претенции не само за духовно, но и за политическото наследство на Византия. Показателен е поздравът, с който той се обръща към цар Алексей Михайлович: „Аз съм човек грешен, но Бог да даде това, което иска сърцето ти и вярата ти и да изпълни всички твои надежди! Да ти дарува победа, както я е дарувал на великия Константин и да направи твоето име вместо автократор, монократор, както той се наричаше! Да ти даде в наследство неговия престол завинаги!“ [20].

След аудиенцията при царя, Макарий и придружаващите го били приети от патриарх Никон. На срещата направило впечатление властното поведение на главата на Руската църква. Павел Алепски пише, че той се държал също като владетеля. Царската трапеза също е подробно описана. На нея поднесли само риба, а по време на обяда, монах непрекъснато четял на висок глас житието на свети Алексий като в манастир [21].

Помощта на патриарх Макарий Антиохийски била ценна за преводачите и редакторите в Печатния двор, които отстранявали различията в богослужебната литература. Без да се ангажира с големи проблеми, той обръщал съществено внимание на важни подробности, обект на спорове при поправката на църковната литература. Едва ли обвиненията на някои съвременници, че той не сдържал буйния Никон, а го тласкал към бързи действия, са основателни. Антиохийският патриарх имал самочувствието на архиерей, равнопоставен с главите на Православната църква, а и намирал за неестествени съществуващите различия в обредите. Неоспорим факт е, че той прекарвал голяма част от времето си с преводачите от Печатния двор, или беседвал с активни дейци на църковната реформа.

Насърчен от подкрепата, Никон решил да свика събор, който окончателно да узакони промените в Руската православна църква. Съборът заседавал в Москва от 25 до 31 март 1655 г. Представителност придавало присъствието на Макарий Антиохийски и на Гавриил, който се титулувал патриарх Сръбски и архиепископ Български [22]. Патриаршеската титла на последния не била призната от източните патриарси. Макарий трябвало да се съобрази с желанието на Никон за по-голям авторитет на събора и не повдигнал този въпрос. Съборът обсъдил въпроса за руските църковни обичаи и за богослужебните книги. По това време в Печатния двор успели да завършат поправката на „Служебника“ и да го представят пред архиереите, които го одобрили. В предисловието му били включени Деянията на събора. Той бил отпечатан през следващата 1656 г. В другите си решения съборът предимно преповтарял предходния, от 1654 г. [23]

Църковният събор от 1655 г. приел такива промени, които съответствали на гръцката църковна практика в момента. За образец се използвали новопечатни гръцки книги, а не стари славянски ръкописи. Главен съветник за поправките бил патриарх Макарий Антиохийски. Всичко това ставало в разрез с руската традиция и предизвикало скрито недоволство дори сред някои от членовете на събора. Дякон Павел Алепски свидетелства за това, пишейки за „...хора с груб нрав и тъп ум...“, които възроптали, говорейки за себе си: „Ние няма да променим своите книги и обреди, ние сме ги приели от древността. Но те не смяха да говорят открито заради неукротимия гняв на патриарха“ [24].

През май 1655 г. в Москва се завърнал монахът Мануил с отговор на въпросите, които патриарх Никон изпратил предната година на патриарх Паисий Константинополски. Проблемът бил разгледан на събор на Константинополската патриаршия и документът, освен на патриарха, носел подписите на двадесет и един митрополита, един архиепископ, трима епископи и няколко други учени монаси, заемащи длъжности при патриаршията.

Патриарх Паисий правел опит да възпре Никон от неразумни и прибързани действия.

Константинополският патриарх се произнесъл категорично в полза на трипръстното кръстене, но за другите различия съветвал за умереност и търпимост: „Но ако се случи някоя Църква да се различава от друга по порядки, несъществени и маловажни за вярата, или такива, които не засягат главните членове на вярата, а само незначителни подробности... Това не трябва да предизвиква никакво разделение, ако съхранява една и съща вяра“. На въпросите за обредите виждаме кратки отговори. Паисий изпратил книги и препоръчал всичките пет патриаршии да бъдат единомишленици по тези важни въпроси, а в заключение молел Никон да прекрати разпратата по богослужението, опасявайки се от разкол в Руската православна църква. Константинополският патриарх е значително по-краен за отношението към противниците на реформите, конкретно за епископ Павел Коломенски и протопоп Иван Неронов, за които препоръчвал отлъчване от Църквата[25].

Грамотата на патриарх Паисий, въпреки кратките отговори, представлявала сериозна подкрепа за Никон. Той продължил да действа за пропагандиране и налагане на нововъведенията. С помощта на патриарх Макарий Антиохийски той предприел нова акция за налагане на трипръстното кръстене. На 12 февруари 1656 г., на литургия в Чудовския манастир, в присъствието на царя и семейството му, Никон тълкувал поучение на свети Мелетий Антиохийски за кръстния знак. Именно това поучение било едно от основните оръжия на привържениците на двупръстието. Никон прочел поучението и помолил патриарх Макарий да го изтълкува. Последният дал пояснение, че двупръстното кръстене е еретическо.

Дванадесет дни по-късно Никон решил окончателно да забрани двупръстното кръстене. На служба в Успенската катедрала, в присъствието на патриарх Макарий, новопристигналия Григорий, митрополит на Никея, архиереи, цар Алексей и видни столични боляри, руският патриарх заявил, че единствено правилно е трипръстното кръстене и произнесъл анатема за всеки, който се кръстел с два пръста. Макарий и Григорий потвърдили това и писмено, а своят подпис прибавил и новият източен йерарх – Гедеон, митрополит Молдовски[26].

Тези действия предизвикали спорове и недоволство. Патриарх Никон отново решил да се опре на авторитета на Макарий Антиохийски и свикал църковен събор, който заседавал от 23 април до 2 юни 1656 г. В речта си при откриването на събора Никон говорил за църковните проблеми в Русия и предложил архиереите да се произнесат по тях, както и да обсъдят първите редактирани книги в Печатния двор. По останалите въпроси отговарял Антиохийският патриарх. За уточняване на различия в обредите той използвал новопечатни гръцки книги, което не направило добро впечатление на част от руските духовници.

Специално заседание било отделено на водачите на старообрядците. Съборът произнесъл анатема за Иван Неронов, Даниил и Логин. С този акт фактически било поставено началото на разкола. Отлъчването на тримата свещеници представлява първото отделяне от Руската православна църква на несъгласни с реформите в нея. Едновременно с това продължавало издаването на нови книги. След събора от 1655 г. преводачите от Печатния двор с помощта на патриарх Макарий подготвили за издаване „Служебник“ и сборника наречен „Скрижал“. Последният съдържа правила за църковни служби, съборното деяние от 1656 г. за узаконяване на трипръстното кръстене, отговорите на патриарх Паисий Константинополски, речта на патриарх Никон пред събора от 1656 г. Освен тези книги били поправени и отпечатани още Триод, Часослов, Ирмологий, Псалтир и Трєбник[27].

По повод събитията от 1655–1656 г. някои автори са склонни да преувеличават ролята и влиянието на патриарх Макарий, обвинявайки го, че със своите действия допринесъл много за възникването на разкола в Руската православна църква. Авторитетът и образованието на Антиохийския патриарх са безспорни, но едва ли можем да приемем, че играе първостепенна роля при решенията на църковните събори от 1655 г. и 1656 г. Той пристига в Москва като просител на милостиня, а впоследствие се включва активно в преобразованията, взема участие и в два събора. Патриарх Макарий горещо подкрепял реформите, премахващи различията в църковните обреди, но в случая било важно, че това съвпадало с политиката на цар Алексей Михайлович и патриарх Никон. Макарий дал необходимата представителност на църковните форуми и познанията му били полезни на русите, но в действията си той се съобразявал с държавната политика.

Патриарх Макарий се намесва още веднъж в проблемите на Руската православна църква. Това става при второто му посещение през 1666 г. за участие в събора от 1666–1667 г. Тогава трябвало да се реши проблемът с патриарх Никон, който през 1658 г. се оттеглил от патриаршеския престол и се установил във Воскресенския манастир. Едновременно с това той не се отказвал от сана си и възпрепятствал избора на нов църковен глава.

Конфликтът между патриарх Никон и цар Алексей Михайлович не може да се разглежда единствено като противоречие между две личности. Събитията в периода 1658–1666/67 г. представляват връхна точка в конфликта светска – духовна власт, а невъздържаният нрав на патриарха само ускорил и допълнително изострил противопоставянето. Приятелството между царя и църковния глава датирало още от 1652 г., т.е. преди Никон да поеме патриаршеската

катедра. Привилегиите му, включително и титлата „Велик господар“ му били дадени от владетеля. Безспорно характерът на патриарха му спечелил много врагове.

Светската аристокрация и част от висшия клир мразели Никон за неговата властност, показност и следваната политика за строга централизация на Църквата. Болярите не могли да му простят, че стоял по-високо от старите родове и замествал владетеля при отсъствията му от столицата. Те се стараели всячески да дискредитират, а ако е възможно дори да унищожат своя враг.

Цар Алексей Михайлович може би също се притеснявал от непрекъснатите поучения на властния патриарх. Дълго време обаче той спазвал клетвата си, дадена когато Никон поел патриаршеските задължения, да не се намесва в църковните дела. За това свидетелства и дякон Павел Алепски, описвайки посещение на Макарий Антиохийски в манастира Свети Сава, през 1655 г. В обителта имало дякон, който поради църковно наказание не можел да служи в храма. Антиохийският патриарх помолил цар Алексей да прости на свещенослужителя, но отговорът на владетеля изразявал несъгласие за намеса в църковните дела: „Боя се, че патриарх Никон ще ми даде своя жезъл и ще ми каже: вземи го и паси монасите и свещениците, аз не се бъркам в твоята власт над велможите и народа, защо тогава ми поставяш препятствия по отношение на монасите и свещениците?“[\[28\]](#).

Все пак отношенията между двамата не винаги оставали безоблачни. Пак дякон Павел описва сериозно скарване между двамата през същата година. Като причина е посочено високомерието на патриарха, като в случая можем да се доверим на извора. Свадата станала в църква, след службата. Ядосаният цар Алексей Михайлович нарекъл патриарха „мужик“, „блуден син“ и заявил, че той вече не му е „духовен баща“[\[29\]](#). Чувствата тук безспорно оставали на заден план. Противоречията били в контекста на конфликта между светска и духовна власт, който съществувал много преди разглеждания период.

След учредяването на патриаршията в Русия (1589) църковният глава продължавал да бъде зависим от царя. Идеята за независима църковна власт си пробивала упорито път и имала немалко привърженици сред висшия клир. Така е и през XVII в. Част от епископите мразели Никон, но споделяли идеите му. Остро недоволство предизвикали и разширяването на функциите на Манастирската управа, която вече можела да контролира църковните имоти. Срещу тежненятия на йерарсите били царят и светската аристокрация.

Отказът на Никон от патриаршеския престол, плод в известна степен и на емоции, създал сложна ситуация в Руската православна църква. Цар Алексей Михайлович отново решил да се възползва от авторитета на източните патриарси. Специално поканени, Антиохийският и Александрийският пристигнали в Москва на 2 ноември 1666 г. Алексей Михайлович се бил подготвил добре за събора. За да не допусне никакви изненади по време на заседанията, той поискал всички участници предварително да отговорят на три въпроса: „1. Православни ли са източните патриарси? 2. Признават ли гръцките печатни книги и древни ръкописи, използвани от тях? 3. Признават ли се решенията на събора от 1654 г. за правилни?“ Естествено, всички се съгласили с искането на царя. Виждаме, че той се тревожел повече от евентуално противодействие на реформата, отколкото за осъждането на непокорния патриарх[\[30\]](#). Прави впечатление, че владетелят считал въпроса за Никон за решен. Реформата щяла да се провежда от други, под прякото наблюдение на царя. Оставало само да се уточнят претенциите на духовенството на самия събор.

Съдът бил открит на 1 декември 1666 г. На първото заседание обвинения предявявал царят. Още самото влизане на Никон показало, че той има намерение да се бори. Той бил придружаван от архимандрита на Новоспаския манастир Йосиф и от протпопа от дворецовата църква Онисим. Пред него носели кръст и той благославял народа, събрал се пред двореца. В залата Никон отказал да седне, тъй като не желал да седи по-долу от присъстващите патриарси. През цялото многочасово заседание той останал прав[\[31\]](#).

На третото заседание, на 5 декември, споровете били особено ожесточени. Никон яростно бранел позицията си, че действията му по укрепването на позициите на Църквата и отношенията му с владетеля са правилни. Тук той обявил, че не признава правото на източните патриарси да бъдат съдии по духовни дела в руската столица. Обвиненият оспорил и пълномощията, дадени на Паисий Александрийски и на Макарий от отсъстващите патриарси. Особено остро нападнал Макарий: „Разпореждаш се ти тук, а какъв отговор ще дадеш на Константинополския патриарх?“ Никон бил прав – такива правомощия, дадени им от Йерусалимския и Константинополския патриарх, Макарий и Паисий наистина нямали[\[32\]](#). В Москва едва ли някой освен цар Алексей знаел за това. Но как е узнал Никон, намиращ се под охрана във Воскресенския манастир? Вероятностите са две: уведомен е от човек, близък до царя, или черпи сведения направо от Константинопол. Която и от двете версии да приемем, тя говори за сериозна подкрепа, с която се ползвал Никон.

На 8 декември се състояло тайно съвещание на източните патриарси с царя. На 12 декември 1666 г. присъдата била обявена. Никон бил признат за виновен по всички обвинения, лишен от патриаршески сан и от имотите си и като прост монах е изпратен във Ферапонтовия манастир. След прочитането на присъдата Александрийският патриарх снел от Никон митрата и панагията. Бившият „Велик господар“ останал верен на себе си: „Зная и без вашите поучения как да живея. Вие снехте от мен митрата и панагията, но бисерите от тях си разделете... Вие султански неволници, бродяги, идвате тук за милостиня, за да платите данъка на султана, откъде взехте тези закони? Пред целия народ ме молиха да приема патриаршеството и аз се съгласих...“ [33]. В думите на бившия патриарх имало много горчива истина.

След осъждането на Никон съборът можел да разгледа и въпроса за отношенията между държава и Църква. Епископите настоявали да не са подвластни на светския съд, говорело се за „свободни архиереи“, изказвали се остро срещу Манастирската управа. Цар Алексей Михайлович отново се позовал на източните патриарси, които дали изгодно за него тълкуване. Споровете продължили няколко дни. Заключение било доста неясно. Митрополитите Павел Крутицки и Иларион Рязански отказали да го признаят, както и не признали присъдата над Никон. Съборът им забранил да служат. В крайна сметка владетелят бил принуден да отстъпи по ред въпроси. Той обещал да премахне Манастирската управа, признал титлата „Велик господар“ на патриарха, признал също „независимостта на източниците на висша власт – църковна и държавна“. За да се изгладят противоречията, Алексей Михайлович се съгласил на една относителна самостоятелност на Църквата в икономически, съдебен и административен план [34].

Епископатът се отрекъл от Никон поради лични мотиви. Висшият клир се страхувал от твърдата ръка на патриарха, но бранел идеите му, дори йерарсите ги провъзгласили за свое завоевание на събора. На практика това представлявало успех на бившия „Велик господар“. Цар Алексей направил отстъпки, но вече внимавал Руската православна църква да не бъде оглавена от личност с качествата на Никон. Двамата му наследници в края на XVII и началото на XVIII в., Йоаким и Адриан, не били съизмерими с предшественика си.

За тежката присъда изиграли роля и Александрийският, и Антиохийският патриарх. Но в случая те следвали предварително дадената им от владетеля линия на поведение. През 1666–1667 г. патриарх Макарий остава на втори план. Може би роля изиграва познанството му с Никон, но по-вероятно той не одобрявал суровата присъда над руския патриарх.

Поредният сблъсък между светска и духовна власт завършил нерешен. Но зад служителите на царя, занимаващи се със случая, вече се забелязвали очертанията на обер-прокурора на Светия Синод, назначаван от владетеля, практика въведена от Петър I, след премахването на патриаршеската институция.

Патриарх Макарий Антиохийски на два пъти играе важна роля в съществените проблеми на Руската православна църква в средата на XVII век. Прави впечатление, че и двата пъти той действа, съобразявайки се с позицията на светската власт. Просител на милостиня, той, както и другите източни патриарси, разчитал на политическата и финансова подкрепа на руския цар.

Пътеписът на дякон Павел Алепски дава интересни сведения за бита на русите, начина на живот в Москва и интересни детайли по въпроса за налагането на реформите в Руската православна църква през XVII в. и възникването на разкола в нея.

[1] Андреев, А. О реформах и расколе в Русской православной церкви (середина XVII века). *Bulgarian Historical Review*. Кн. 3, 1995, 14–32.

[2] По-подробно: Каптерев, Н. Ф. Характер отношений России к православному Востоку в XVI – XVII вв., изд. 2, Сергиев посад, 1914.

[3] Деяния Собора 1666–1667 гг. (Московского). Деяние 13-е. Субботин, Н. Материалы для раскола за первое время его существования. Т. I – IX, М., 1875–1890, т. II, 40–49; Списък на участниците в събора в: Дело о патриархе Никоне изданное Археографической комиссии по документов Московской Синодальной (бывшей Патриаршей) библиотеки. СПб, 1897, 250–263.

[4] Алепский, П. Путешествие Антиохийского патриарха Макария в Россию в половине XVII в., описанное его сыном, архидяконом Павлом Алепским. Перевод с арабского Г. Муркоса. М., вып. I–V, 1896–1900.; Путешествие Антиохийского патриарха Макария в Москву в XVII веке. Перевод с арабского профессора Г. А. Муркоса (извл.). СПб, 1898.

- [5] Алепский, П. Путешествие Антиохийского патриарха..., т. I, с. 15, 19.
- [6] Путешествие Антиохийского патриарха Макария..., пер. с арабского Г. А. Муркоса (извл.), с. 53.
- [7] Андреев, А. Аспекти на идеята Москва – Трети Рим. – Епохи. В. Търново, 15–25.
- [8] Алепски, П. Цит. съч., вып. III, 48–53.
- [9] Андреев, А. Пътища за формиране на идеята за “дядо Иван” през XVII век. – Епохи. В. Търново, кн. 2, 1995, 71–79.
- [10] Филарет (Гумилевский) архиепископ Черниговский. История русской церкви. СПб, 1895, 598–602.
- [11] Стоглав. СПб, 1863, гл. V, вопр. 5, 103–106.
- [12] Алепский, П. Цит. съч., вып. II, с. 144.
- [13] Андреев, А. По въпроса за мисията на Арсений Суханов на Атон в средата на XVII век. – В: България, Балканите и Европа. В. Търново, 1992, 300–306.
- [14] Грамота на патриарх Паисий I Константинополски в отговор на въпросите на патриарх Никон. – Христианские чтения, 1881, № 1, 539–595.
- [15] Андреев, А. О реформах и расколе..., 19–20.
- [16] Алепский, П. Цит. съч., вып. IV, 108–109.
- [17] Путешествие Антиохийского патриарха... (извл.), 57–58, 63–64.
- [18] Алепский, П. Цит. съч., вып. III, 136–137.
- [19] Путешествие Антиохийского патриарха...(извл.), 114–115.
- [20] Пак там, с. 129.
- [21] Пак там, с. 136; 153–154.
- [22] Алепский, П. Цит. съч., вып. III, 158–160.
- [23] Пак там, 157–174.; Деяния собора (Московского) 1655 г. – В: Трудах Московского общества истории. Т. III, М., 1882.
- [24] Алепский, П. Цит. съч., вып. III, 170–171.
- [25] Христианские чтения, кн. 2, 1881, 539–595.
- [26] Каптерев, Н. Ф. Патриарх Никон и царь Алексей Михайлович. Т. I, Сергиев посад, 1909, 179–181.
- [27] Алепский, П. Цит. съч., вып. IV, 179–180.; Субботин, Н. И. Материалы для истории раскола за первое время его существования. Т. I, М., 1875, 13–15, 477–480.
- [28] Алепский, П. Цит. съч., вып. IV, с. 129.
- [29] Пак там, с. 169.

[\[30\]](#) Деяния собора 1666–1667 гг. (Московского). – В: Субботин, Н. Материалы..., 40–49.

[\[31\]](#) Дело о патриархе Никоне изданное Археографической комиссии по документом Московской Синодальной (бывшей Патриаршей) Библиотеки. СПб, 1897, док. № 75.

[\[32\]](#) Пак там, 172–173, док. № 89.

[\[33\]](#) Деяния собора... – В: Субботин, Н. Материалы..., 176–178.

[\[34\]](#) Книга за съборните деяния. Пак там, 187–412.